

Bernadeta Niesporek-Szamburska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0001-9935-6733>

Kim są rzeki? O rzekach na podstawie wierszy dla dzieci*

Who are Rivers?

About Rivers Based on Poems for Children

Abstract: This study presents the image of river(s) in children's poetry, focusing primarily on volumes published in the 1970s and 1980s. Despite their age, these texts remain popular through their ongoing presence in educational contexts, including online resources. The article briefly outlines the linguistic image of the river, and then analyses its representation in stanzas addressed to young readers. In these poems, the river is depicted in two ways. First, within its natural environment, the river appears as a being that accompanies humans, behaving and feeling like them, while remaining integrated with its surroundings, it captivates with its beauty. The second image does not depart from this anthropomorphic and aesthetic vision; however, the river (most often the Vistula) additionally functions as a cultureme, connecting humans with their country and nation. These characteristics also provide an answer to the titular question: in children's poems, rivers are portrayed as persons – embedded in the vast web of life.

Keywords: river, image of the river, Linguistic Picture of the World, poetry for children, cultureme, river as a person

Abstrakt: W opracowaniu przedstawiono obraz rzeki/rzek w wierszowanych tekstach dla dzieci, głównie z tomików wydawanych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Popularność tych tekstów jednak nie słabnie ze względu na ich żywe funkcjonowanie w obiegu szkolnym, także internetowym. W pierwszej części opracowania zarysowano krótko językowy

* Tekst został wygłoszony podczas konferencji *W-pływy. Rzeki oraz inne wody w literaturze dla dzieci i młodzieży*, zorganizowanej w dniach 10–11 kwietnia 2025 roku przez Uniwersytet Śląski w Katowicach, Interdyscyplinarne Centrum Badań nad Edukacją Humanistyczną, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie oraz Centrum Badań nad Literaturą i Kulturą dla Dzieci i Młodzieży przy Instytucie Filologii Polskiej UKEN.

obraz rzeki, by w kolejnych zaprezentować jej wyobrażenie w strofach kierowanych do młodego odbiorcy. W wierszach rzeka przedstawiana jest dwojako. W pierwszym obrazie – w środowisku naturalnym, jako istota towarzysząca człowiekowi, zachowuje się i czuje podobnie jak on, a zespolona z otoczeniem zachwycą też swoim pięknem. Drugi obraz nie odbiega w opisach od antropomorficznej i estetycznej wizji – rzeka (najczęściej Wisła) pełni z nim jednak dodatkowo funkcję kulturową wiążącego człowieka z jego krajem i narodem. Wskazane cechy rzeki wiodą też do odpowiedzi na tytułowe pytanie: rzeka/rzeki są w wierszach osobami wtopionymi w ogromną sieć życia.

Słowa kluczowe: rzeka, obraz rzeki, językowy obraz świata, wiersze dla dzieci, kulturem, rzeka jako osoba

Wprowadzenie

Rzeki były obecne w polskiej myśli twórczej od jej początków. Rzeka Wisła, jak wykazał Waław Borowy, trafiła do poezji już w XVI wieku – inspirowała Jana Kochanowskiego i Sebastiana Klonowica (Borowy, 1983). Rzeki mają też wieloletnią tradycję w literaturze dla dzieci, stanowią przecież niewyczerpany temat – nie od dziś mówimy o „temacie rzece”, metaforze oddającej wielość i różnorodność możliwych do poruszenia zagadnień. Już u Stanisława Jachowicza (1986), jednego z pierwszych polskich twórców piszących dla dzieci, znajdziemy skierowaną do niedorosłego odbiorcy *Pieśń flisa* (Bartczak, 1992, s. 13). Rzeka – zależnie od sytuacji komunikacyjnej – przedstawiana jest, również w literaturze pięknej, z wielu różnych perspektyw i punktów widzenia. Można przywołać między innymi perspektywę dydaktyczną, charakterystyczną dla twórczości kierowanej do dzieci – **edukacji o rzece** (gdy autorzy przekazują wiedzę o rzece), **edukacji nad rzeką** – traktującej o ujęciach sięgających do empirii i ucieleśniania osobistych doświadczeń wobec rzeki, a także **edukacji dla rzeki**, z myślą o niej, o jej dobru, które jest równoznaczne ze wspólnym dobrem – jej i ludzi żyjących na jej brzegach (Angiel, 2016, s. 106). Obecnie wydaje się sporo tytułów literatury dziecięcej nawiązujących do każdej z odmian perspektywy dydaktycznej¹.

W niniejszym opracowaniu analizie poddane zostały teksty polskie z drugiej połowy XX wieku – wiersze, w których rzeka, często nazwana, konkretna, była

¹ Zob. m.in.: *Na pokładzie. Od źródeł rzeki do morza* (Obůrková, 2015); *Rzeki. Podrůż po meandrach historii, przyrody i kultury* (Goes, 2019); *Rzeka* (Wiśniewska, 2021); *Wisła. Przewodnik dla dużych i małych* (Malik, 2024); *Bóbr i inne zwierzęta znad rzeki* (Reichenstetter, 2022); *Rzeka* (Kiereś, 2022); *Wisła* (Angiel, 2022); *Biebrza. Opowieści o rzece, mokradłach, olsach i grądziakach, leśnych dukach i wspaniałej Carskiej Drodze, a także o życiu zwierząt i biebrzniętych ludzi na bagnie, które wciąga tak, że już nie pójdziesz dalej* (Kłosowski, Kłosowski, 2023); *Nad rzeką* (Behl, 2023); *Rzeka. Niesamowity spacer* (Hayashi, 2023); *Rzeki. Opowieści z Mezopotamii, krainy między Biebrzą i Narwią leżącej* (Średziński, 2023); *Wielka księga wody* (Garré, Huysmans, 2023); *Bug. Opowieści o rzece, łęgach, piachach, łąkach, starorzeczach i mokradłach, a także o życiu zwierząt i ludzi w meandry dzikiej rzeki zaplątanych*. Przewodnik (Cmoch, 2024); *Tam, gdzie rzeki przychodzą na świat* (Fiedler, 2024).

wiązana z silnymi afektami, ale także z realiami (na przykład geograficznymi czy fizycznymi), niejednokrotnie w połączeniu z symbolicznym znaczeniem. Teksty te, choć oryginalnie wydane w tomikach dla dzieci, zostały przez lata spopularyzowane w podręcznikach szkolnych, w przedszkolnych i szkolnych materiałach dydaktycznych (na przykład w montażach poetyckich), a współcześnie – w przekazie internetowym. Budowały (i budują nadal) literacki obraz rzeki, lokują go w wyobraźni niedorostłych odbiorców na długi czas. Analizowane teksty to zbiór około 40 wierszy i krótkich wierszowanych opowieści zebranych z tomików wydawanych w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku (miedzy innymi z serii *Poczytaj Mi, Mamo*), ze współczesnych podręczników do języka polskiego (dla klas III, a także IV–VIII) i ze znanych zbiorów wierszy, miedzy innymi *Antologii poezji dziecięcej* (Cieślakowski, wybór i oprac., 1982) i *antologii Szedł czarodziej* (Kot, wybór i oprac., 1986). Pozwalają poznać obraz rzeki wielopłaszczyznowo, doświadczyć jej i zbliżyć się do niej dzięki emocjom niesionym w literackim słowie. Szkice rzek malowane słowem ukazują wiele aspektów ich istoty. Rzeki są komponentami środowiska przyrodniczego i geograficznego uczestniczącymi w życiu ludzi oraz darczyniami wielu wartości – od użytkowych (na przykład rzeki ukazywane jako miejsce życia i pracy), przez rekreacyjne (rzeki jako miejsca odpoczynku), po witalne (rzeki jako wartość przyrodnicza, jako dawczynie życia) i duchowe (rzeki jako piękno, wartość poznawcza, twórcza, symboliczna).

Rzeka w języku polskim

Z tego dość obfitego spektrum obrazów płynących wód spróbujmy wyciągnąć językowe rysy tworzące załączek definicyjny pojęcia *rzeka*, odmalowanego słowami jako wartość realna i symboliczna, które wyłania się z wierszowanych tekstów dla dzieci. Zacznijmy od określenia znaczenia, jakie usankcjonował dla *rzek/rzeki* sam język. Kim (lub czym) jest rzeka w definicjach słownikowych?

Według *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* **rzeka** to „woda płynąca od swych źródeł w kierunku ujścia ukształtowanym przez siebie korytem” (Żmigrodzki, red., [2024]). W myśl teorii językowego obrazu świata² *rzeka* jest jednym z komponentów naturalnego środowiska człowieka, jego bliskim światem, dzięki

² Językowy obraz świata – „potoczna interpretacja rzeczywistości z punktu widzenia przeciętnego użytkownika języka, [która – B.N.S.] oddaje jego mentalność, odpowiada jego punktowi widzenia i jego potrzebom. Jest naiwny [...], to znaczy równocześnie antropocentryczny i etnocentryczny, tworzony wyraźnie z punktu widzenia człowieka, mierzony ludzkimi miarami” (Bartmiński, 2006, s. 14). Językowy obraz świata pozwala też przez analizę danych językowych docierać do sposobów postrzegania i konceptualizacji świata przez człowieka, a więc zobaczyć, jakie były jego relacje wobec środowiska wtedy, gdy był jeszcze blisko natury.

temu zyskuje wyraziste, do pewnego stopnia zmitologizowane (zwłaszcza w wyobrażeniach ludowych i potocznych) charakterystyki. Skategoryzowana jako **naturalne duże pasmo wodne / płynąca wstęga wody** (małe to: *ruczaj, struga, strumień, potok*), wyróżniana ze względu na swój **ruch**, co jest też widoczne w etymologii³:

z morfemem rdzennym – kontynuantem z j. praindeur. rdzenia **sreu-* ('płynąć, ciec') lub **rei-/roi-* ('zmierzać dokąś', 'przemieszczać się'), etymologicznie łączącym się z dzisiejszymi wyrazami *roić się* i *zdrój*. Wspólny tym wyrazom rdzeń **ri-* oznacza właśnie „ruch, przepływanie”.

(Boryś, 2005, s. 523)

Ruch stanowi w językowym obrazie rzeki dominantę, a historycznie tworzy jej nazwę, czyli rzeka to woda i ruch (lub woda w ruchu, czyli żywa). Ruch jest też podstawą wielu znaczeń symbolicznych płynących wód. Do czynności rzeki należą:

- poruszanie się – rzeka *płynie, ciecze, idzie, biegnie, wije się, wpada do morza*;
- bycie sprawczą siłą – *wzbiera, podmywa i rwie brzegi, żłobi jamy, wylewa, rozlewa się, zalewa, topi, zabiera coś, przynosi coś, opada, wysycha*;
- wydawanie swoistych odgłosów: *szumi, szemrze, huczy, ryczy* itp. (Bartmiński, 2013, s. 62).

Rzeka często podlega **animizacji**, a w językowym obrazie ciekutworzenia utrwalona została także morfologia, to, że rzeka ma: *łożysko* i *brzegi*, *źródło* i *ujście*, *górną* i *dolną* *bieg*, *dno* i *powierzchnię*, *nurt* i *wiry*. Język obdarza rzekę epitetami określającymi jej rozmiary i inne fizyczne cechy, jak: *długa, wielka, ogromna; szeroka, głęboka, kręta, bystra*, ale też cechy oznaczające **emocje** i **przeżycia** – rzeka jak istota żywa bywa: *senna, cicha, niespokojna, smutna, ponura, kapryśna* (Bartmiński, 2013, s. 62).

Obraz rzeki w języku polskim „łączy realizm z widzeniem poetyckim i mitologicznym” – rzeka jest „siłą zarazem dobroczynną i niszczącą, żywiołem i spichrzem, granicą i drogą” (Bartmiński, 2013, s. 61). W najstarszych ludowych zagadkach traktuje się rzekę jako element niezachwiany i stały, prawie kosmiczny, widziany jako jeden z żywiołów tworzących świat, jak w ludowej zagadce: „Ojciec mocny, matka długa, córka wysoka, syn wielki” (wiatr, rzeka, powietrze i świat). Tradycyjnie też występuje w obrazie magicznym zawsze obok góry/gór: „za górą, za rzeką”; często „za siódmą górą, za siódmą rzeką” ('daleko stąd') (Bartmiński, 2013, s. 63).

Rzeka/rzeki niosą również z sobą znaczenia symboliczne – ludzie budują z wodą pozytywne związki, nadają „swoje” rzece określone sensy i znaczenia.

³ Podobnie w językach słowiańskich, np.: ros. *rieka*, bułg. *reka*, srbchor. *rijeka*; również w rodzinie języków indoeuropejskich: łac. *rivus*, franc. *rivière*, ang. *river*.

Rzeka staje się **kulturemem**⁴ – małą ojczyzną, wyznacza terytoria, granice państwowości, a nawet (w przypadku Wisły, Odry czy Warty) jest oznaką patriotyzmu, synonimem ojczyzny i Polski.

Jak kształtuje się obraz rzek w wierszach / tekstach wierszowanych kierowanych do niedorosłego odbiorcy?

Rzeka – obiekt natury w wierszach dla dzieci

Jak już wspomniano, najbardziej charakterystyczny w języku rys *rzeki* to poruszanie się – i w tekstach dla młodego odbiorcy rzeka jest również w ciągłym ruchu. Oto przykłady:

Skąd i dokąd **płynie**⁵ rzeka?
Tak się **śpieszy i nie czeka?**
Wtem **szybciej płynąć zaczyna:**
Tu **opada**, tam się **wspina**,
Po podłożu, po korzeniach,
Ślizga się też po kamieniach,
Dolinami lub przez las,
Jakby płynęła na czas!

Krzysztof Roguski, *Rzeka*
(Roguski, b.d.)

Rzeki się **snują** po świecie,
przez cały **toczą** się glob:
Nile, Gangesy, Prypecie,
Wisły, Tamizy i Ob.
[...]

Rzeki **płyną** na zachód,
rzeki **płyną** na wschód,
przez zielska, szuwały i piachy,
przez lasy, przez góry i lód.

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

⁴ Kulturemy uznaje się za „ważne dla samoidentyfikacji jakiejś społeczności słowa klucze, charakteryzujące zarówno jej stosunek do tradycji, dziedziczonych wartości, jak i radzenie sobie z czasem teraźniejszym, aktualne przeżywanie świata” (Nagórko, Łaziński, Burkhardt, 2004, s. 19). W takiej roli występują przede wszystkim rzeki dookreślone nazwami własnymi (na przykład Wisła, Warta – w *Mazurku Dąbrowskiego*).

⁵ Wszystkie wyróżnienia w przytaczanych wierszach pochodzą od autorki.

Owija wstęgą
Kraków sławny
i **płynie**,
płynie
do Warszawy.
W Gdańsku
na Wisłę morze czeka,
spieszy tam Wisła,
polska rzeka.

Czesław Janczarski, *Wisła*
(Janczarski, 2019, s. 12)

Płynie Wisła, płynie, mija wioski, miasta.
[...]

Płynie Wisła, płynie przez lasy i pola,
wije się jak wstęga w łukach i zakolach.

Czesław Janczarski, *Płynie Wisła, płynie*
(Janczarski, 1973, b.n.s.)

Poszły rzeki
W kraj daleki,
Płyną het do morza; [...]!

Maria Konopnicka, *Powitanie wiosenki*
(Konopnicka, 1922a, s. 7)

Poza pewną „porcją” animistycznego charakteru tkwiącego w czasownikach ruchu i sprawczości („wspinać się”, „ślizgać się”, „pójść”, „snuć się” lub „spieszyć się”, „wić się”, „owijać” coś) eksponowana jest **swoboda i fantazja** w poruszaniu się, wybieraniu drogi, w pełni świadomy wolnościowy cel – i to od samego źródła:

Pod kamykiem, tuż przy sośnie,
zaszemrało coś radośnie.
To źródelko z srebrną wodą
wyskoczyło na swobodę.
Wyskoczyło, zaszeptało –
po mchu krople **rozsypało.**
[...]

Spotkały się dwa strumyki.
– **Dokąd pędzisz?** – A ty gdzie?

– W świat! – I ja świat zwiedzić chcę!
Wraz wesoło zapluskwały
i potokiem poleciały.

Elżbieta Ostrowska, *Narodziny rzeki*
(Ostrowska, 1986, s. 3–6)

Tu zakręca, drogę skraca,
Ale nigdy nie zawraca!
I przez miasta, i przez wsie
Długą wstęgą wije się.
Tutaj skreśli, tam okrąży,
A i tak przed czasem zdąży!

Krzysztof Roguski, *Rzeka*
(Roguski, b.d.)

Płynie, wije się rzeczka
Jak błyszcząca wstążeczka,
Tu się srebrzy, tam ginie,
A tam znowu wypłynie.

Julian Tuwim, *Rzeczka*
(Tuwim, 2025, s. 31)

Co wyrabia rzeczka Grabia,
Wijąc się wśród łąk zielonych?

Ryszard Wróbel, *Co wyrabia rzeczka Grabia?*
(Wróbel, 2010, s. 21)

Popłynęła woda potokiem
Z góry śnieżnej, z góry wysokiej.
Tak płynęła, aż z czasem urosła,
Z wodospadu skakała w wodospad,
W kamień biła, co w drodze jej stanął,
I pieniała się białą pianą.

Jerzy Ficowski, *Syrenka*
(Ficowski, 1975, s. 6)

Gdyby zwrócić uwagę na określenia cech rzek prezentowanych w wierszach, zwłaszcza na początku ich biegu, blisko źródeł, ujawnianych podczas obrazowania swobody działania płynących wód, zobaczymy je jako **radosne, ruchliwe i dynamiczne** (i tak charakteryzowane, jako: „radosne”, „wesołe”, które „skaczą”, „pryskają”, „krążą”). Dodatkowo wolnościowy i swobodny charakter rzek podkreślają

obrazy rzek zamarzniętych zimą – ta wizja ograniczenia ich swobody jest zresztą podstawą budowania znaczeń symbolicznych wód (w tym przypadku – niewoli):

Co rok zima więzi ciebie,
Co rok wichry mkną po niebie.
Aż znów przyjdzie
Wiosna hoża
I popłyniesz
Het do morza.

Maria Konopnicka, *Rzeka*
(Konopnicka, 1922b, s. 11)

Lód powiązał brzegi rzeki,
zatrzymał jej bieg.

Hanna Zdzitowiecka, *Zimowa piosenka*
(Zdzitowiecka, 2021, s. 57)

Co tam zima! [...]

Zawieję wietrzyk wywieje,
zadymkę dym osuszy,
rzeka stanie dęba obok dębów
i do morza z kopyta ruszy.

Józef Ratajczak, *Co tam*
(Ratajczak, 1983, s. 30)

Lodem skute i mrozem
rzeki dźwigają sanie,
bryki, fury i wozy
[...].
Ale u samej głębi
wartka toczy się woda.

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

Wśród tekstów Józefa Ratajczaka można też odnaleźć strofy, które wyraźnie obrazują niszczenie naturalnego (wolnościowego) charakteru rzeki. Obraz ten zawiera także ostrożną przestrożę przed konsekwencjami owego zniszczenia:

Nie może
znaleźć morza
rzucona na bezdroża.

Poszła na prawo –
miasto
betonem ją przerasta.

Na lewo –
tama, skały
z przodu ją zatrzymały.

Więc płynie
po równinie
we wszystkie strony od razu,
bo nikt jej nie może
do morza
drogi właściwej pokazać.

Józef Ratajczak, *Zagubiona rzeka*
(Ratajczak, 1968, s. 28)

Pomimo tych strof o zimowym zatrzymaniu ruchu płynącej wody **wiersze z rzeką** jako **obiektem natury** przeznaczone dla młodego odbiorcy mają najczęściej pozytywny wydźwięk. Ramy interpretacyjne/semantyczne obrazowania swobodnych rzek w ruchu obejmują szeroką scenę doświadczeń, istnień, relacji – widzianą z różnych perspektyw przestrzennych (nawet wysokościowych) (zob. Schlögel, 2008). Nigdy nie jest to tylko „woda płynąca korytem” (Aniel, 2016, s. 10) oraz dane o niej, ale obrazowany jest także **charakter miejsc, które rzeka mija**, które jej towarzyszą:

Inne [rzeki – B.N.S.], tocząc swe fale,
Blisko podchodzą miast.
W nocy w nich się zapalą
Światła złocistych gwiazd.

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

Od Beskidów, doliną,
Gdzie Wisłki w dół płyną
W bystry łącząc się strumień
W traw szeleście,
w drzew szumie [idzie Przydróżka – B.N.S.].

Hanna Januszewska, *Flisak i Przydróżka*
(Januszewska, 1972, s. 5)

– ich naturalny urok:

Aż do Gdańska, spod gór Śląska,
biegnie z Wisłą dróżka wąska,
w trzcinie, w zieleu zabłąkana.
Dróżka to zaczarowana...

Hanna Januszewska, *Flisak i Przydróżka*
(Januszewska, 1972, s. 6)

I suną [rzeki – B.N.S.] przez ciche łąki,
Gdzie złote kaczeńce i trawy,
Senne, zielone murawy,
Drzewa w szeleście rozłąki.

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

– również cechy architektoniczne tych miejsc:

Mosty jak klamry –
wielkie, srebrzyste,
spinają w mieście
dwa brzegi Wisły...

Danuta Gellnerowa, *W mieście*
(Gellnerowa, 1977, b.n.s.)

Budzą się maszkarony
na dachu starych Sukiennic
Spod ciężkich brwi z kamienia
patrzą na miasto, na Wisłę.

Świt miasto, rzekę odmienia –
fale migocą srebrzyste.

Hanna Januszewska, *Flisak i Przydróżka*
(Januszewska, 1972, s. 13)

Modelem doświadczeń, wpisanym w obraz rzeki i budującym relacje pomiędzy płynącą wodą a poznającymi ją podmiotami, jest w wierszach wyrażona słowem przestrzenna (góra – dół) **gra światła i wody**, zwłaszcza światła księżycy i gwiazd:

Ach, jak tu ładnie!
Gwiazdy na fali, na dnie!

Zatrzymam się choć na chwilę!
Ile gwiazd świeci! Ile!
[...]

Ta – mrugnie. Tamta błysnie!
Na niebie? Czy na Wiśle?

Hanna Januszewska, *Flisak i Przydróżka*
(Januszewska, 1972, s. 21)

Lecz fale toczą się dalej
i Wóz na niebie wciąż trwa.
Księżyc latarnią się pali
nie jeden, lecz właśnie dwa.

Bo drugi pokazał się w głębi
i lśni tam, i błyska wśród fal
[...].

I płyną te blaski na fali,
I sunie księżyc poświata
ku ciemnym borom, ku dali...

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

W tle motywacyjnym sensu rzek – w poszerzonej perspektywie – rzekom czy wodzie przypisane są symbiotycznie, jak w naturze, inne istoty i byty (istoty realne i wyobrażenia magiczne). Nad rzeką lub na wodzie są: owce, ptaki (rybitwy, kruki, gęsi, mewy, gołębie), inne zwierzęta, chmurki, tratwy, barki, łódki, wędkarze; w wodzie: liście i trawy, ryby, utopce; rzece towarzyszą też mijane miasta, na przykład:

Pobrzękują dzwonki z dala,
owce pasą się na halach.
Stary baca nad strumykiem
struga, **rzeźbi** coś kozikiem.
A u stóp mu woda szumi.

Elżbieta Ostrowska, *Narodziny rzeki*
(Ostrowska, 1986, s. 5)

Ponad dachem – **skrzydła rybitw łopocą,**
krążą górą, nawracają nad wody.
Tam, gdzie **tratwy sosnowe się złączą...**

Hanna Januszewska, *Flisak i Przydróżka*
(Januszewska, 1972, s. 8)

Jakieś liście i trawy
Dnem przepływają powoli
Nurtem zimowej wyprawy
Lody runą do dolin.

Tam popękają z trzaskiem,
Spiętrzą się bryły i zderzą.
Kruki z okropnym wrzaskiem
Głuszą pomruki zwierząt.

One już wiedzą, już słyszą:
to szumi odwieczna rzeka...

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

Siwa gąska, siwa, po rzeczulce pływa
pióreczkami wstrząsa – gę-gę – się odzywa.
A za gąską siwą, po rzeczulki skrętach
płyną złote kule – maluśkie gąsięta.

Hanna Januszewska, *Siwa gąska, siwa...*
(Januszewska, 1970, s. 7)

Odra łączy
z morzem Zagłębie –
tam są mewy,
a tutaj – gołębie.

Odrą płyną
barki ze Śląska,
drogą wodną,
długą jak Polska.

Przez Racibórz,
Kozle, Opole
płynie, płynie
z chmurką na czole...

Jerzy Kierst, *Odra*
(Kierst, 1986, s. 330)

Czasem ryba wyskoczy z wody
i dla ochłody
płynie sobie łódką,
lecz bardzo krótko.
Potem da nura,
odpłynie prędko,
bo przyszedł jeden pan
z wędką

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

Utopce pod wodą siedzą,
ludzie o nich nie wiedzą.

Jadwiga Gorzechowska, Barbara Bernacka, *Wisła śpiewna*
(Gorzechowska, Bernacka, 1982, s. 27)

Dzięki takim scenom młody odbiorca będzie wiązał z obrazem rzeki rozmaite organizmy – aktorów świata wodnego i przywodnego, połączonych relacjami i tworzących we wspólnym środowisku rodzaj ekosystemu. Autorzy tekstów dla dzieci – piszący przecież w ubiegłym stuleciu – intuicyjnie „myśleli wodą”, czyniąc z rzek przestrzenie łączące⁶, w których / przy których funkcjonują na równi różne gatunki. A w takiej perspektywie, jak pisze antropolożka społeczna Veronica Strang, ludzie są usytuowani „nie tylko w ramach relacji międzyludzkich, lecz także w poszerzonych wspólnotach z bytami nie-ludzkimi, z którymi dzielimy lokalny ekosystem”, co potwierdzałoby, „że wiele [z nich – B.N.S.] wchodzi w bezpośrednie interakcje ze społecznościami ludzkimi, a wszystkie podlegają wpływom działań zachodzących we wspólnym materialnym świecie” (Strang, 2021, s. 412, tłum. – B.N.S.).

Relacje te zostały pozytywnie podsumowane w strofach autorstwa Hanny Januszewskiej, w których do sceny (w antropomorficznej figurze) dołączono młyńskie koło:

Kręci wodę koło młyńskie,
Dudni stare piosnki wiejskie:
[...].

– Znamy się już długo, długo
z mazowiecką łąką, strugą...

⁶ Zob. też: „Odra łączy/ z morzem Zagłębie – /tam są mewy,/ a tutaj – gołębie” (*Odra* – Kierst, 1986, s. 330).

Znamy się już wiele lat...
Piękny świat... Piękny świat...

Piękna praca... Praca długa...
Srebrna woda... Srebrna struga...

Hanna Januszewska, *Siwa gąska, siwa*
(Januszewska, 1970, s. 14)

Jedność sumującej sceny w myśl teorii językowego obrazu świata można by wyrazić następująco: rzeki w ramie interpretacyjnej tekstów wierszowanych dla dzieci – w całym swym przebiegu, od źródeł do ujścia – są zobrazowane jako „**coś najdoskonalszego [...], co bytuje samoistnie w rozumnej naturze**”, a co według Tomasza z Akwinu stanowi definicję osoby (Rient, 2025). Osoba ta dodatkowo tworzy załączek wspólnotowości konkretnej nadrzecznej przestrzeni, czyli w języku nauk przyrodniczych – **ekosystem**, a według źródłosłowu – **dom, mieszkanie**. Metaforycznie można by tę aktywność opisać strofą z wiersza Józefa Ratajczaka *Wycieczka za miasto*:

niebo jest dachem,
jedną ścianę tworzy las,
drugą ścianę – rzeka.

Józef Ratajczak, *Wycieczka za miasto*
(Ratajczak, 1987, s. 21)

Rzeka jako kulturem w strofach dla dzieci

W wierszach umieszczanych w podręcznikach zdecydowanie mocniej od obrazu rzeki jako elementu natury wybrzmiewa jej symboliczny obraz. W serii podręczników do nauczania języka polskiego w szkole podstawowej pt. *Jutro Pójdę w Świat* na 95 akwatywnych wzmianek rzeka wystąpiła 19 razy, w tym aż 9 razy (47,4%) konkretna rzeka Wisła w funkcji kulturemu (Niesporek-Szamburska, 2024, s. 102). W zebranych do prezentowanej analizy wierszach potamicznych częstotliwość przywoływania rzeki Wisły jako kulturemu jest niewiele niższa. Jej obraz w poezji dla młodych odbiorców stał się popularny w latach zaborów. Trafiał do młodych w wierszach, wierszach piosenek (na przykład Ignacego Danielewskiego *Wisło moja, Wisło stara* czy Edmunda Wasilewskiego *Płynie Wisła, płynie*), wyuczanych na pamięć, by w świadomości dzieci pozostawić przekonanie o trwaniu Polski kojarzonej z wielowiekowym trwaniem Wisły, w czym utwierdzała strofa:

Płynie Wisła, płynie
po polskiej krainie,
a dopóki płynie,
Polska nie zaginie.

Edmund Wasilewski, *Płynie Wisła, płynie*
(Wasilewski, 1986, s. 43)

W tradycji kojarzenia Wisły jako oznaki patriotyzmu, symbolu całej Polski pozostały strofy recytowane wspólnie: wiersz Czesława Janczarskiego *Wisła* i jego książeczka o tytule (identycznym z tytułem wiersza Wasilewskiego) *Płynie Wisła, płynie*, a także wiersz Zbigniewa Dmitrocy pt. *Wisła* czy popularny w wychowaniu przedszkolnym i w szkole podstawowej śpiewany wiersz Zbigniewa Staweckiego *Nasze polskie ABC...* Rzeka charakteryzowana jest w tych tekstach podobnie jak w historycznych pierwowzorach, choć nieco bardziej osobiście, jako: „wierna polska rzeka”, „polska rzeka wielka”, ale także jako: „najmilsza”, „najbliższa”, „najszerdziejniejsza rzeka”. Podkreśla się także jej trwanie:

Wisła błękitna,
szara Wisła,
najmilsza rzeka,
i najbliższa.
Płynęła tutaj
przed wiekami
i zawsze jest tu
wiernie z nami.

Czesław Janczarski, *Wisła*
(Janczarski, 2019, s. 12)

Płynie Wisła, płynie
po polskiej krainie
i będzie tak płynąć,
choć tysiąc lat minie.

Czesław Janczarski, *Płynie Wisła, płynie*
(Janczarski, 1973, b.n.s.)

Tekst drugiego z zacytowanych wierszy Janczarskiego stał się osnową gry loteryjki o charakterze geograficznym – wierszowany wątek jest przerywany, by w kolejnych punktach biegu rzeki zapoznać odbiorcę z opisami nadwiślańskich miast. Tak ustrukturuwana całość może też nawiązywać do wykształconego w prozie modelu powieści edukacyjnej dla młodzieży – „z biegiem Wisły” (zob. Skotnicka, 2001).

Znacznie rzadziej w charakterze kulturemu występuje Odra. Przykładem takiej funkcji rzeki, wykorzystywanej w pracy z młodymi odbiorcami, jest przytaczany już wiersz Jerzego Kiersta *Odra*:

Odra, Odra,
pierwsza po Wiśle,
najserdeczniej
dziś o niej myślę.

[...]

Odrą płyną
barki ze Śląska,
drogą wodną,
długą jak Polska.

[...]

Mija Wrocław,
Głogów, Słubice,
Posrebrzając
Polski granice.

Jerzy Kierst, *Odra*
(Kierst, 1986, s. 330)

Rzeka bywa też w wierszach łączonych z piosenkami, legendami, opowieściami i przysłowiami utrwalana jako **rzeka flisaków i oryli** czy **rzeka sobótkowych wianków**, pociągająca swobodą, przygodą, pieśnią i tańcem, ale też umacniająca rodzimą tradycję – często opisana jako zachwycająca przyrodniczo. Przykładem teksty Jadwigi Gorzechowskiej i Barbary Bernackiej (1982) czy Hanny Januszewskiej (1970, 1972). Rzeka Wisła obdarzana jest w tych wierszach wartościującymi pozytywnie epitetami, a także charakterystycznymi kolorami. Jest w nich Wisła „matką”, „Wisłą starą”, „szarą”, „wierną”, „modrą”, „błękitną”, „srebrną”. Nazwana „królową” lub: **„królową polskich rzek”**. I tu staje się kulturemem, który łączy z Wisłą pojęcie narodu, Polski, trwanie przez wieki. Autorki zaznaczają przy tym, że opisany świat – z jego pracą, kulturą, twórczością – jest światem minionym, o którym warto pamiętać, a rzeka staje się w nim siłą kulturotwórczą z historyczną mocą. Bo rzeka pamięta – podkreślają.

Zamiast podsumowania...

Inne znaczenie symboliczne *rzeki* (jako granicy pomiędzy światem życia i śmierci) można wyczytać z lirycznego wiersza opowieści Stanisława Wygodzkiego *Rzeki i księżyc*, choć pewnie ten komunikat trafi jedynie do adresata dorosłego. Z zakończenia tekstu płynie zachwyt nad urodą rzek, czytana w wielokierunkowych przestrzeniach – z ruchu rzek, ich barw, zapachów, wydawanych dźwięków i przyjemności dotykania. Jednocześnie zakończenie to wskazuje na głębokie zespolenie człowieka z naturą, objawia poczucie wspólnoty z rzekami (tak, w liczbie mnogiej, o czym świadczy forma wezwania do bezimiennych płynących wód⁷):

Wody, wody, wody zielone,
wody majowe, srebrne i czarne,
wody pod brzozą, wody pod klonem,
wody płynące przez miasta gwarne!
Wody uśpione, rwące potoki,
szumie strumyków w leśnej toni!
Płynie po niebie obłok wysoki,
kto go dogoni, kto go dogoni?...
Wodo srebrzysta, wieczna ochłodo,
strugo deszczowa w krzewach nad rzeką!
Z tobą mi pięknie, z tobą mi młodo,
z tobą odejdę strasznie daleko.

Stanisław Wygodzki, *Rzeki i księżyc*
(Wygodzki, 1965, b.n.s.)

Ten fragment może stanowić swoiste podsumowanie niniejszego opracowania. Tytułowe pytanie znajduje odpowiedź w strofach kierowanych przez poetę do dzieci, ale przecież trafia ona do odbiorcy dorosłego. Może też do odbiorcy pośrednika? Wody (płynące) – rzeki – są w wierszach dla dzieci wiernymi towarzyszkami człowieka. Tkwią mocno w sieci życia – są czymś najdoskonalszym, co może bytować „samoistnie w rozumnej naturze”, są osobami.

⁷ Jak wskazuje Jerzy Bartmiński, zróżnicowanie znaczeniowe słowa *woda* na „ciecz” i „zbiornik cieczy” ma konsekwencje formalnojęzykowe w zróżnicowaniu odmiany przez liczby: „o wodzie jako cieczy mówi się, używając liczby pojedynczej [...], podczas gdy dla znaczenia drugiego charakterystyczna jest liczba mnoga: *wody stojące, wody płynące, toń wód*” (Bartmiński, 2013, s. 58–59).

Literatura

- Angiel J., 2016, *Rzeki i ich wartości w edukacji geograficznej*, Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Angiel J., 2022, *Wisła*, ilustr. E. Gardo, Wydawnictwo Zielona Sowa, Warszawa.
- Bartczak B., 1992, *Wisła w literaturze*, „Nautologia”, nr 3/4, s. 7–19.
- Bartmiński J., 2006, *O pojęciu językowego obrazu świata*, w: tenże, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 11–21.
- Bartmiński J., 2013, *Rzeka w językowo-kulturowym obrazie świata Polaków*, w: *Urzeczenie. Locje literatury i wyobraźni*, red. M. Jochemczyk, M. Piotrowiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 53–64.
- Behl A.K., 2023, *Nad rzeką*, [Młodzi Przyrodnicy], Wilga, Warszawa.
- Borowy W., 1983, *Wisła w poezji polskiej*, w: tenże, *Studia i szkice literackie*, T. 1, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 412–496.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Cieślakowski J., wybór i oprac., 1983, *Antologia poezji dziecięcej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław.
- Cmoch M., 2024, *Bug. Opowieści o rzece, łęgach, piachach, łąkach, starorzeczach i mokradłach, a także o życiu zwierząt i ludzi w meandry dzikiej rzeki zaplątanych. Przewodnik po krajobrazach przyrodniczo-kulturowych*, Paśny Buriat, Suwałki[–Kielce].
- Ficowski J., 1975, *Syrenka*, ilustr. E. Gaudasińska, wyd. 2, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Fiedler A.R., 2024, *Tam, gdzie rzeki przychodzą na świat*, Bernardinum, Pelplin.
- Garré S., Huysmans M., 2023, *Wielka księga wody. Od kropli deszczu po niszczycielskie tsunami*, ilustr. W. Panders, przeł. A. Oczko, Kropka, Warszawa.
- Gellnerowa D., 1977, *W mieście*, ilustr. A. Styło-Ginter, wyd. 2 popr., Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa.
- Goes P., 2019, *Rzeki. Podróż po meandrach historii, przyrody i kultury*, tłum. M. Porczyńska-Szarapa, Wydawnictwo Dwie Siostry, Warszawa.
- Gorzechowska J., Bernacka B., 1982, *Wisła śpiewna*, ilustr. Z. Łoskot, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Hayashi E., 2023, *Rzeka. Niesamowity spacer*, [Akademia Mądrego Dziecka], HarperKids, Warszawa.
- Jachowicz S., 1986, *Pieśń flisa*, w: „*Wiśło moja, Wiśło stara...*”. *Antologia poezji*, wybór, oprac. i posłowie E. Mazurkiewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków, s. 36.
- Janczarski C., 1973, *Płynie Wisła, płynie*, opisy nadwiślańskich miast Z. Przyrowski, ilustr. B. Bocianowski, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Janczarski C., 2019, *Wisła*, w: A. Banasiak i in., *Nowi Tropiciiele. Edukacja wczesnoszkolna. Podręcznik. Klasa 3. Część 5*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, s. 12.
- Januszewska H., 1970, *Siwa gąska, siwa*, wyd. 12, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Januszewska H., 1972, *Flisak i Przydróżka*, ilustr. J.M. Szancer, wyd. 8, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa.

- Kiereś E., 2022, *Rzeka*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Kierst J., 1986, *Odra*, w: *Szedł czarodziej. Antologia wierszy dla dzieci*, wybór i oprac. W. Kot, T. 1, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów, s. 330–331.
- Kłosowski T., Kłosowski G., 2023, *Biebrza. Opowieści o rzece, mokradłach, olsach i grądzi-
kach, leśnych duktach i wspaniałej Carskiej Drodze, a także o życiu zwierząt i biebrznię-
tych ludzi na bagnie, które wciąga tak, że już nie pójdziesz dalej*, Paśny Buriat, Kielce.
- Konopnicka M., 1922a, *Powitanie wiosenki*, Wolne lektury, [https://wolnelektury.pl/media/
book/pdf/powitanie-wiosenki.pdf](https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/powitanie-wiosenki.pdf) [dostęp: 12.03.2025] (na podstawie: M. Konopnicka, *Powitanie wiosenki*, w: *taż, Poezje dla dzieci do lat siedmiu*, cz. 1, Warszawa 1922).
- Konopnicka M., 1922b, *Rzeka*, Wolne lektury, [https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/rze-
ka-konopnicka.html](https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/rzeka-konopnicka.html) [dostęp: 12.03.2025] (na podstawie: M. Konopnicka, *Rzeka*, w: *taż, Poezje dla dzieci*, cz. 2: *Dla dzieci do lat 10*, Warszawa 1922, s. 11).
- Kot W., wybór i oprac., 1986, *Szedł czarodziej. Antologia wierszy dla dzieci*, T. 1–2, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów.
- Malik C., 2024, *Wisła. Przewodnik dla dużych i małych*, ilustr. G. Rigall, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Nagórko A., Łaziński M., Burkhardt H., 2004, *Dystynktywny słownik synonimów*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków.
- Niesporek-Szamburska B., 2024, „*Legendary*” *Water: The Imagery of the Sea in Textbook Passages from Folktales, Legends, and Myths*, w: *Polish Flows. An Aqua-critical Reading of Cultural and Educational Narratives about Rivers*, eds. B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek, M. Ochwat, V&R Unipress, Göttingen, s. 99–114, <https://doi.org/10.14220/9783737017121.99>.
- Obůrková E., 2015, *Na pokładzie. Od źródeł rzeki do morza*, ilustr. M. Neráďová, Wydawnictwo Bajka, Warszawa.
- Ostrowska E., 1986, *Narodziny rzeki*, ilustr. W. Brykczyński, Zrzeszenie Księgarstwa, Warszawa.
- Ratajczak J., 1968, *Zagubiona rzeka*, w: *tenże, Chwile z motylem*, ilustr. M. Piotrowski, Nasza Księgarnia, Warszawa, s. 28.
- Ratajczak J., 1983, *Co tam...*, w: *tenże, Pierwsze wiersze*, ilustr. T. Piskorski, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa, s. 29–30.
- Ratajczak J., 1987, *Wycieczka za miasto*, w: *tenże, Miasteczko z plasteliny*, ilustr. W. Sadowski, Wydawnictwo Poznańskie, Warszawa, s. 20–21.
- Reichenstetter F., 2022, *Bóbr i inne zwierzęta znad rzeki*, ilustr. H.G. Döring, Wydawnictwo Jedność, Kielce.
- Rient R., 2025, *Od martwych ryb do żywej rzeki. Wywiad*, Drzewo Franciszka, 4.08.2025, <https://drzewofranciszka.pl/robert-rient-od-martwych-ryb-do-zywej-rzeki/> [dostęp: 10.08.2025].
- Roguski K., b.d., *Rzeka*, Wierszyki dla Dzieci, <https://wierszykidladzieci.pl/przylepa/rzeka.php> [dostęp: 12.03.2025].
- Schlögel K., 2008, *Odra – przemyślenia na temat miejsca pewnej europejskiej rzeki w historii kultury*, w: *Odra – Oder. Panorama europejskiej rzeki*, red. K. Schlögel, B. Halicka, Wydawnictwo Instytutowe, Skórzyn, s. 28–32.

- Skotnicka G., 2001, *Nad Wisłą, czyli w Polsce*, „Guliwer. Czasopismo o Książce dla Dziecka”, nr 2, s. 8–17.
- Strang V., 2021, *Envisioning a Sustainable Future for Water*, „AQUA – Water Infrastructure, Ecosystems and Society”, vol. 70, no. 4, s. 404–419, <https://doi.org/10.2166/aqua.2020.101>.
- Średziński P., 2023, *Rzeki. Opowieści z Mezopotamii, krainy między Biebrzą i Narwią leżącej, spisywane podczas wędrówek dolinami rzek znanych, jak Biebrza i Narew, i zapomnianych, jak Brzozówka, Czarna, Jaskranka, Kamienna, Krzemianka, Kumiałka, Nereśl, Niedźwiedzica, Nurka, Sidra oraz rzeka Supraśl, ku pamięci, że woda to życie...*, Paśny Buriat, Kielce.
- Tuwim J., 2025, *Rzeczka*, w: tenże, *Wiersze dla dzieci*, ilustr. J. Marcolla, Wydawnictwo GREG, Kraków, s. 31.
- Wasilewski E., 1986, *Płynie Wisła, płynie...*, w: „*Wisło moja, Wisło stara...*”. *Antologia poezji*, wybór, oprac. i posłowie E. Mazurkiewicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków, s. 43.
- Wiśniewska J., 2021, *Rzeka*, [Dotykam Poznając], AWM, Janki k. Warszawy.
- Wróbel R., 2010, *Co wyprawia rzeczka Grabia?*, w: tenże, *Łaskie bajki*, Stowarzyszenie „Las Kolumna”, Łask, s. 21.
- Wygodzki S., 1965, *Rzeki i książyc*, ilustr. E. Salamon, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Zdzitowiecka H., 2021, *Zimowa piosenka*, „Trzcionka. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Trzciany”, nr 97, s. 57.
- Żmigrodzki P., red., [2024], *Wielki słownik języka polskiego PAN*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/1735/rzeka/667911/woda> [dostęp: 26.06.2025].

Bernadeta Niesporek-Szamburska – profesor nauk humanistycznych, *professor emerita* Uniwersytetu Śląskiego; językoznawczyni, dydaktyczka i glottodydaktyczka, autorka około 300 publikacji – autorskich i współautorskich: monografii, rozdziałów w monografiach, artykułów, recenzji; redaktorka tomów, opracowań dydaktycznych, podręczników – o problematyce związanej z ekolingwodydaktyką, obrazem świata dzieci i młodzieży, dyskursem dydaktycznym, literaturą dla dzieci i młodzieży, nauczaniem języka polskiego, jpjo/jpjd/jpjod. Wybrane publikacje: *Stereotyp czarownicy i jego modyfikowanie* (2013), *Wiedza o języku i kompetencje językowe uczniów* (2012), *Językowy obraz pór roku i tradycji kulturowych w twórczości dzieci* (2004); współautorskie: *Edukacja humanistyczna V4 dla klimatu. Rozpoznanie – dobre praktyki – rekomendacje* (2023) i *Polish Flows. An Aquacritical Reading of Cultural and Educational Narratives about Rivers* (2024).

e-mail: bernadeta.niesporek-szamburska@us.edu.pl